

„A împlini voința Führerului”: reflecții despre natura dictaturii hitleriste

Accentul reînnoit, vizibil deja la mijlocul anilor 1980, pus pe destinele întrepătrunse ale Uniunii Sovietice și Germaniei, mai ales în erele Stalin și Hitler, s-a intensificat în mare măsură în ajunul revoluțiilor din Europa de Est. Atenția sporită acordată atrocităților stalinismului a încurajat încercările de relativizare a barbariei naziste – considerată malefică, dar, pe ansamblu, mai puțin malefică decât cea a stalinismului (și, implicit, a comunismului în general).¹ Experimentul stalinist brutal de modernizare este folosit pentru a elimina orice legătură normativă cu evoluția umanizatoare, civilizatoare, emancipatoare sau democratică rezultată din planurile de modernizare și, astfel, pentru a pretinde că și regimul lui Hitler a fost – cu bună știință – o „dictatură modernizatoare”.² În toate acestea se regăsește implicit, în ciuda numeroaselor îmbunătățiri și critici aduse ideii respective din anii 1960, o întoarcere la concepțiile în esență tradiționale cu privire la „totalitarism” și la concepțiile cu privire la Stalin și Hitler, văzuți ca „dictatori totalitari”.

Nu există obiecții de principiu în ceea ce privește compararea formelor de dictatură din Germania lui Hitler și din Uniunea Sovietică a lui Stalin și, oricât de needificatoare ar fi, natura și măsura cruzimii lor.³ Conceptul de totalitarism facilitează o analiză comparativă a numărului tehnicilor și instrumentelor de exercitare a dominației, și acest fapt trebuie, de asemenea, considerat legitim în sine.⁴ Ipoteza fundamentală conform căreia ambele regimuri au acaparat *total* societatea, pornind de la un ansamblu monopolist de imperative ideologice și ajungând la niveluri fără precedent de reprimare și tentative de îndoctrinare, manipulare și mobilizare – care au imprimat acestor regimuri o dinamică ce lipsește regimurilor autoritare mai convenționale – pare a fi și ea

incontestabilă în linii generale. Însă problema fundamentală pe care o ridică termenul „totalitarism” – lăsând la o parte folosirea lui de către nespecialiști – este aceea că avem de-a face cu un concept descriptiv, nu cu o teorie, și că acesta are o forță explicativă redusă ori nulă.⁵ El pleacă de la premisa că stalinismul și hitlerismul au avut mai multe asemănări decât deosebiri. Baza de comparație este însă una subțire, ea limitându-se în general la aparatul de guvernare.⁶

În aceste reflecții ale mele pornesc de la premisa că, în ciuda similitudinilor superficiale care se referă la formele de exercitare a dominației, cele două regimuri au avut *în esență* mai multe deosebiri decât asemănări. Deși consider că există posibilități mai mari de a compara nazismul cu alte mișcări și sisteme fasciste decât de a-l compara cu sistemul sovietic, aș vrea să subliniez trăsăturile unice ale dictaturii naziste și nevoia de a le explica, alături de acele caracteristici care au fost considerate componente generice ale fascismului european din perioada de după Primul Război Mondial, prin prisma trăsăturilor specifice dominante ale culturii politice germane. (Făcând aceasta, recunosc faptul că manifest un atașament mai degrabă demodat față de ideile asociate unui *Sonderweg** german modificat.)⁷

Uneori însă, sublinierea contrastelor poate fi mai prețioasă decât compararea similitudinilor. În cele ce urmează aș vrea să folosesc ceea ce, în condițiile unei cunoașteri imperfecte a unei părți din istoriografia recentă cu privire la stalinism, înțeleg că reprezintă trăsături semnificative ale dictaturii lui Stalin pentru a determina câteva aspecte contrastante importante ale regimului hitlerist. Aceasta, sper eu, va crea o bază de reflecție cu privire la ceea ce rămâne o problemă centrală de interpretare a celui de-al Treilea Reich: cum se explică amploarea tot mai mare pe care a cunoscut-o radicalizarea, dinamica distrugerii în cel de-al Treilea Reich? Aș afirma încă de la început că răspunsul la această întrebare are în mare măsură legătură cu subminarea și prăbușirea a ceea ce s-ar putea numi structurile „raționale” de conducere, a unui sistem de guvernare și administrare „metodică”. Însă ce anume a provocat prăbușirea și, în mod special, ce rol a jucat Hitler în acest proces? Aceste întrebări constituie esența studiului meu.

* Cale specială (în germană, în original). (*n. trad.*)

Permiteți-mi, totuși, ca mai întâi să relievez câteva dintre aspectele contrastante, care mie mi se par semnificative, între regimul stalinist și cel hitlerist.

- Stalin s-a ridicat din *interiorul* unui sistem de guvernare, ca principal exponent al acestuia. El a fost, după cum se exprima Ronald Suny, membru al unui comitet, șeful unei oligarhii, un om al aparatului,⁸ iar după Moshe Lewin, „antihristul birocrăției”, „creația partidului său”,⁹ cel ce a devenit despot controlând puterea concentrată în inima partidului, în secretariatul acestuia. Într-un anumit sens, este tentant să faci o analogie în contextul german cu poziția lui Bormann, nu cu cea a lui Hitler. Ni-l putem închipui pe Stalin făcându-se ecoul remarcii lui Hitler din 1941: „Am pierdut complet din vedere organizațiile partidului. Când mă văd pus în fața uneia sau alteia dintre aceste realizări, îmi spun: «Doamne, cât de mult s-a dezvoltat acesta!»”¹⁰

În orice caz, un lider de partid și șef de guvern cu mai puține înclinații birocratice, un membru de comitet sau un om al aparatului în mai mică măsură ca Hitler este greu de închipuit. Înainte de 1933, el n-a fost implicat în birocrăția Mișcării Naziste, detașându-se de aceasta. După 1933, ca șef al guvernului, rareori a pus stiloul pe hârtie în alte scopuri decât acela de a semna legile puse chiar sub nasul său de Lammers. „Memorandumul cu privire la planul pe patru ani” din 1936 este un exemplu unic de document politic major alcătuit de Hitler însuși în perioada 1933-1945 – document scris cu frustrare și furie ca urmare a atitudinii adoptate în cursul crizei economice din 1935-1936 de Schacht și unele sectoare ale lumii afacerilor și ale industriei. Este surprinzător faptul că Hitler a dat numai două exemplare ale acestui memorandum, lui Göring și Blomberg (iar mult mai târziu i-a dat și lui Speer un al treilea exemplar). Ministrul economiei însuși n-a fost inclus între destinatarii acestuia! Liderii lumii afacerilor și ai industriei nici măcar n-au fost înștiințați de existența memorandumului.¹¹

Modul de lucru al lui Hitler nu prea era în măsură să asigure o guvernare metodică. După primul sau al doilea an de dictatură, el s-a întors din ce în ce mai mult la un stil de viață identificabil nu doar cu liderul de partid din anii 1920, ci chiar cu descrierea obice-

iurilor tânărului indolent de la Linz și Viena, făcută de prietenul său Kubizek.¹² Potrivit mărturiei postbelice a unuia dintre foștii lui aghiotanți:

În mod normal, Hitler apărea cu puțin timp înainte de prânz, citea repede articolele decupate din ziare de Dietrich, șeful presei Reichului, și apoi mânca de prânz. Astfel, lui Lammers [șeful Cancelariei Reichului] și lui Meissner [șeful Cancelariei Prezidențiale] le-a fost tot mai greu să-l facă să ia decizii pe care numai el le putea lua ca șef al statului... Când Hitler stătea la Obersalzberg era și mai rău. Acolo, nu ieșea niciodată din cameră înainte de ora 2 după-amiaza. Apoi, se ducea să ia masa de prânz. Majoritatea după-amiezilor le petrecea plimbându-se, iar seara, imediat după cină, se proiectau filme... Nu-i plăcea să studieze documente. Uneori, am primit de la el hotărâri, unele chiar despre treburi importante, fără ca el să ceară măcar să vadă dosarele referitoare la acestea. Era de părere că multe lucruri se alegeau singure dacă nu-și băga nasul cineva.¹³

Așa cum reiese din această remarcă, chiar lui Lammers, singurul om de legătură între Hitler și miniștrii de stat (ai căror șefi au încetat definitiv ei înșiși să stea la aceeași masă ca membri ai unui cabinet începând din prima parte a anului 1938), îi era greu uneori să ajungă la Hitler și să smulgă de la el unele decizii. De exemplu, Lammers însuși i-a scris aghiotantului lui Hitler pe 21 octombrie 1938, implorând să i se acorde o audiență pentru a-l informa pe Führer despre o serie de probleme urgente care trebuiau rezolvate și care se acumulasera de când reușise să-i prezinte ultima oară un raport detaliat, pe data de 4 septembrie!¹⁴

Izolarea tot mai mare a lui Hitler de burocrăția de stat și de principalele organe ale puterii pare să marcheze nu doar o diferență de stil față de acel *modus operandi* specific lui Stalin. Ea reflectă, după opinia mea, o diferență care ține de esența regimurilor, oglindită de poziția liderului fiecăruia, aspect la care mă voi întoarce.

- Stalin a fost un dictator intervenționist, care trimitea un șir întreg de scrisori și directive ce determinau ori modificau politica adoptată. El prezida toate comitetele importante. Țelul lui pare a fi fost monopolizarea tuturor deciziilor și concentrarea acestora în Politburo,

centralizarea puterii de stat și asigurarea unității de decizie, ceea ce ar fi eliminat dualismul partid-stat.¹⁵

Hitler, dimpotrivă, a fost în general un dictator neintervenționist în ceea ce privește administrarea treburilor statului. Atunci când veneau, directivele lui sporadice înclinau să fie obscure și să fie transmise oral, de obicei de către Lammers, șeful Cancelariei Reichului, sau, în anii războiului (în ceea ce privește problemele civile), din ce în ce mai mult de către Bormann.¹⁶ Hitler n-a prezidat niciun comitet oficial în primii ani ai regimului, când Cabinetul (pe care nu-i plăcea deloc să-l conducă) s-a atrofiat până la inexistență.¹⁷ El a zădărnicit în mod direct încercările făcute de Frick, ministrul de interne al Reichului, de a unifica și de a raționaliza administrația, străduindu-se să mențină și să consolideze ireconciliabilul dualism partid-stat care exista la toate nivelurile.¹⁸

Dacă Stalin a părut a destabiliza în mod voit guvernul (ceea ce a oferit posibilitatea unei înfruntări birocratice),¹⁹ Hitler pare a nu fi practicat o politică intenționată de destabilizare, ba dimpotrivă, ca urmare a poziției sale de conducere nebirocratică și a nevoii implicite de a-și proteja poziția de conducător divinizat prin neasocierea cu lupta politică internă și cu politicile potențial nepopulare, pare a fi patronat o erodare inexorabilă a formelor „raționale” de guvernare. Și dacă metafora „anarhiei feudale” ar putea fi aplicată ambelor sisteme,²⁰ ea pare a înfățișa mai bine regimul lui Hitler, în care legăturile bazate pe fidelitatea personală au fost de la bun început factorii determinanți ai puterii, ignorând complet poziția și statutul funcțional.

- Lăsând la o parte personalitatea, poziția de conducător a lui Hitler pare a fi fost mai sigură din punct de vedere structural decât cea a lui Stalin. Dacă am urmărit eu bine dezbaterile, s-ar părea că epurărilor lui Stalin au avut o bază rațională, chiar dacă paranoia dictatorului le-a dus pe tărâmul fanteziei.²¹ Ca exponent al uneia dintre liniile partidului, al unuia dintre ansamblurile de politici, al uneia dintre interpretările secretului marxist-leninist, Stalin a rămas un dictator expus atacurilor din interior. Kirov, pare-se, a avut posibilitatea de a deveni un rival autentic la începutul anilor 1930, când insatisfacția și nemulțumirea față de dominația lui Stalin erau generalizate.²² Sentimentul exagerat de insecuritate al lui Stalin avea

pe atunci oarece temeieri în realitate. Epurările pe care el însuși le-a inițiat și care, în numeroase rânduri, au fost îndreptate spre cei foarte apropiați lui, au fost menite, înainte de toate, să contracareze un atac birocratic împotriva dominației lui.

Hitler credea că Stalin trebuie să fi fost nebun când a realizat epurările.²³ Singurele reflectări palide în cel de-al Treilea Reich au fost lichidarea conducerii SA în „Noaptea Cuțitelor Lungi” din 1934 și represaliile nemiloase care au urmat atentatului împotriva lui Hitler din 1944. În primul caz, Hitler a acceptat târziu și cu reținere epurarea, după ce Himmler și Göring au pornit acțiunea, susținuți fiind de conducerea armatei. Ultimul caz suportă într-adevăr comparație cu tehnica stalinistă, deși, la vremea respectivă, regimul lui Hitler era evident în chinurile morții. Represaliile brutale îndreptate împotriva celor implicați în tentativa de asasinat au fost o măsură disperată și i-au vizat în principal pe adevărații oponenți, nefiind o tehnică de bază a dominației.

Până spre mijlocul războiului, poziția lui Hitler nu a avut acea precaritate care a caracterizat regimul lui Stalin în anii 1930. Dacă Stalin n-a putut să creadă nici măcar în fidelitatea autentică a celor mai apropiați susținători ai săi, Hitler și-a întemeiat dominația pe principiul cultivat al fidelității personale, la care putea apela întotdeauna cu succes în momente de criză.²⁴ El a manifestat o reticență accentuată chiar și față de eliminarea unor satrapi antipatici și discreditați precum Streicher, care a beneficiat de sprijinul lui Hitler datorită fidelității și serviciilor indispensabile aduse în anii de început cei mai importanți ai mișcării.²⁵ Iar în buncăr a fost vizibil zguduit de știrea cu privire la trădarea lui Himmler, „fidelul Heinrich” care l-a înjunghiat în cele din urmă pe la spate.²⁶

Un atac periculos împotriva lui Hitler, mai ales după moartea lui Hindenburg, putea veni propriu-zis numai din interiorul forțelor armate (în tandem cu o minoritate nemulțumită, dar nereprezentativă, apărută în sânul elitelor conservatoare) sau din partea unui asasin singuratic, ca o lovitură izolată (precum cea care era să-l ucidă pe Hitler în 1939).²⁷ Chiar și în 1944, conducătorii atentatului și-au dat seama că erau izolați și că acțiunea lor nu beneficia de sprijin popular.²⁸ Trebuie acceptată ideea că, în cea mai mare parte a timpului cât s-a aflat la putere, Hitler a fost un lider foarte popular

în rândul claselor conducătoare și al maselor, cu excepția aderenților oprimați și neputincioși ai fostelor mișcări ale clasei muncitoare, unor părți ale catolicismului și unor membri ai elitelor tradiționale.

Și chiar în cadrul mișcării naziste în sine, statutul lui a fost foarte diferit de poziția lui Stalin în partidul comunist. Există analogii evidente între cultul personalității creat în jurul lui Stalin și cel din jurul lui Hitler. Dar, în vreme ce cultul lui Stalin s-a suprapus ideologiei marxist-leniniste și partidului comunist, și amândouă au reușit să dăinuie după dispariția acestuia, „mitul Hitler” a fost indispensabil, din punct de vedere structural, mișcării naziste și propriului ei *Weltanschauung**, constituind de fapt chiar baza acesteia și nediferențându-se de ea.

Începând cu mijlocul anilor 1920, ideologia corectă a fost sinonimă cu devotamentul față de Hitler. „Pentru noi, Ideea este Führerul, iar fiecare membru al partidului nu trebuie decât să se supună Führerului”, se pare că i-ar fi spus Hitler lui Ôtto Strasser în 1930.²⁹ Formarea unui „partid al Führerului” a dus la marginalizarea și, ulterior, la eliminarea din partid a pozițiilor adverse. În momentul în care regimul a fost instaurat și consolidat, nu exista în mișcarea nazistă o poziție solidă care să reprezinte o amenințare capitală pentru Hitler. Poziția deținută de el în cadrul mișcării în calitate de conducător, ca sursă a ideologiei corecte, chintesența nazismului însuși, era indiscutabilă. Opoziția față de Hitler în ceea ce privește principiile fundamentale s-a autoexclus, chiar și din cercurile cele mai înalte și cele mai puternice ale partidului. Invocarea numelui Führerului era calea care asigura succesul și promovarea. Contestarea prerogativelor ideologice strâns legate de poziția lui Hitler era incompatibilă cu cățărarea pe stâlpul alunecos al statutului și al puterii.

- Cu tot radicalismul ei dinamic manifestat în programul brutal de colectivizare, efortul susținut de industrializare și faza paranoică a epurărilor, dominația lui Stalin nu a fost incompatibilă cu ordonarea rațională a priorităților și cu atingerea unor obiective limitate, clare, chiar dacă metodele au fost incredibil de barbare și inumane în același timp. Dacă metodele folosite pentru atingerea obiectivelor

* Concepția despre lume (în germană, în original). (n. trad.)

avute în vedere au fost cele mai potrivite este o problemă care ar mai putea fi discutată, însă încercarea de a realiza industrializarea forțată cu o viteză amețitoare într-o țară puternic înapoiată și de a introduce „socialismul într-o singură țară” nu poate fi considerată un țel irațional sau nelimitat.

În plus, în ciuda drumului către o dictatură personalizată, în Uniunea Sovietică n-a existat o „radicalizare cumulativă” inexorabilă.³⁰ Dimpotrivă, pe la mijlocul anilor 1930, a existat chiar o „importantă retragere” din fața radicalismului, iar întoarcerea la unele forme de conservatorism social din perioada antebelică a dat naștere unor compromisuri în ce privește consecvența ideologică.³¹ Indiferent de costurile regimentului personal și oricât de distrugător s-a dovedit a fi Stalin în epurările din partid și armată, structurile sistemului sovietic n-au fost complet demolate. Stalin fusese un produs al sistemului. Iar sistemul a reușit să-i reziste aproape trei decenii lui Stalin și să-i supraviețuiască. Cu alte cuvinte, a fost un sistem capabil să se autoreproducă, chiar și cu prețul unui Stalin.

Ar fi greu să afirmăm același lucru despre nazism. Țelul răscumpărării naționale prin purificare rasială și dominație rasială a fost o himeră, o viziune utopică. Barbaria și puterea distructivă inerente încercării zadarnice de împlinire a acestui țel au avut o anvergură nelimitată, așa cum expansionismul și extinderea agresiunii la alte popoare n-au avut margini. În vreme ce stalinismul s-a putut „așeza”, cum s-a și întâmplat după moartea lui Stalin, într-un regim static, represiv, chiar conservator, o „așezare” în autoritarismul permanent precum cel promovat de Franco este greu de închipuit în cazul nazismului. Aici, dinamica a fost continuă, inerția radicalizării fiind din ce în ce mai mare, imposibil de oprit – asta, dacă nu cumva „sistemul” în sine avea să fie modificat substanțial.

Tochmai am folosit cuvântul „sistem” în legătură cu nazismul. Dar în vreme ce comunismul sovietic din epoca lui Stalin a rămas identificabil ca un *sistem* de dominație, în ciuda brutalei destabilizări produse de dictator, regimul lui Hitler a fost ostil unei ordini raționale a guvernării și administrării. Caracteristica lui a fost *inexistența unui sistem*, dezordinea administrativă și guvernamentală, erodarea stilurilor clare de guvernare, oricât de spotice.